

# STAN BADAŃ NAD ORGANIZACJĄ DEKANALNĄ I PARAFIALNĄ ORAZ RELIGIJNOŚCIĄ WIERNYCH ARCHIDIECEZJI WARSZAWSKIEJ

na przykładzie wybranych dekanatów, parafii i instytucji kościelnych

## 1. Uwagi wstępne

Archidiecezja warszawska posiada dużo cennych archiwaliów, przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie, Łowiczu oraz w niektórych parafiach. Zbiory te stanowią przedmiot zainteresowań między innymi uczestników seminarium historii Kościoła PWT pod kierunkiem wyżej podpisanego. Od kilku lat prowadzone są badania nad siecią dekanalną, parafialną i instytucjami kościelnymi archidiecezji warszawskiej. Na podstawie dostępnych źródeł i opracowań powstało już czternaście monografii historycznych, z których dwie wykraczają poza granice interesującej nas diecezji. Warto scharakteryzować te prace, ponieważ oparte są na dokumentach rękopiśmiennych i poszerzają naszą znajomość nie tylko dziejów archidiecezji warszawskiej, ale wnoszą wiele nowych elementów do historiografii kościelnej. W niniejszym artykule najpierw omówione zostaną studia z dziedziny organizacji dekanalnej. W dalszej kolejności przedstawimy monografie parafii, a na koniec instytucji kościelnych. Zasygnalizujemy również problematykę badawczą na przyszłość.

## 2. Organizacja dekanalna

W r. 1982 i 1983 powstały dwie prace magisterskie o tematyce z zakresu organizacji dekanalnej: pierwsza o organizacji dekanatu rawskiego w latach 1818—1939 (Zbigniew Grankowski), druga o nauczaniu religii w dekanacie grójeckim w latach 1918—1939 (Grzegorz Cwajda).

Interesująca jest praca Zbigniewa Grankowskiego pt. *Organizacja dekanatu rawskiego w latach 1818—1939*.<sup>1</sup> Zbigniew Grankowski wykorzystał źródła archiwalne dotyczące dekanatu rawskiego, przechowywane w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie. Praca obejmuje trzy rozdziały. Najpierw ogólnie zosta-

<sup>1</sup> Zbigniew Grankowski, *Organizacja dekanatu rawskiego w latach 1818—1939*, Warszawa 1982, mps PWT.

ty przedstawione kościelne przepisy prawne odnoszące się do urzędu dziekana (rozdział pierwszy). W części tej przedstawiono reorganizację dekanalną archidiecezji warszawskiej. Rozdział drugi omawia sieć parafialną dekanatu rawskiego w 1818 r. oraz jej rozwój do 1939 r. Rozdział trzeci podaje prawa i obowiązki dziekana w archidiecezji warszawskiej. Znalazły się tutaj takie zagadnienia, jak: wizytacje i kongregacje dekanalne oraz inne funkcje dziekana.

Dekanat rawski, odłączony od archidiecezji gnieźnieńskiej, posiadał w r. 1818 piętnaście parafii. Były to następujące ośrodki duszpasterskie: Boguszyce, Budziszewice, Czerniewice, Inowłódz, Krzemienica, Kurzeszyn, Lubochnia, Łęgonice, Michałowice, Nowe Miasto, Rawa (Stara Rawa), Rzeczyca, Sierchowcy, Tobiasze i Ujazd. Do najstarszych parafii należy Inowłódz (1086 r.). Inne powstały w okresie od XII do XVI w. I tak: parafia Rawa w 1169 r., Lubochnia w XII w., Czerniewice w 1413 r., Kurzeszyn w 1512 r., Budziszewice w 1520 r., Boguszyce w 1521 r., Łęgonice w 1521 r., Krzemienica w 1598 r., Tobiasze w XV w., Michałowice w XV w., Nowe Miasto w XVI w. Najlepiej uposażone były parafie: w Rawie, Inowłodzu, Nowym Mieście i Łęgonicach. Do największych terytorialnie należy zaliczyć parafie: w Rawie, Nowym Mieście, Budziszewicach, Lubochni, Krzemienicy, Kurzeszynie. Świątynie parafialne zbudowane były z drewna modrzewiowego, z wyjątkiem parafii: Inowłódz (która od 1086 r. posiadała kościół z kamienia polnego), Ujazd (posiadającej kościół murowany z 1680 r.), Lubochnia (ze świątynią murowaną z XVII w.) i Rawa (z kościołem murowanym z cegły 1790 r.). Autor przedstawił również księży i dziekanów dekanatu rawskiego.

Nauczanie religii w dekanacie grójeckim w latach 1918—1939 stanowiło przedmiot badań Grzegorza Cwajdy.<sup>2</sup> Autor po wnikliwej analizie zebranego materiału napisał w r. 1983 ciekawą monografię na ten temat. Praca obejmuje trzy rozdziały. Ogólnie zostały przedstawione przepisy prawne dotyczące szkolnictwa (rozdział pierwszy). W tej części naświetlono również organizację nauczania religii w dekanacie grójeckim. Rozdział drugi ukazuje zatrudnienie na stanowisku nauczyciela, w tym też nauczyciela religii, jego wynagrodzenie i obowiązki. Rozdział trzeci omawia bursy, stan liczbowy uczniów, życie religijne i kulturalne dzieci i młodzieży.

W pierwszych latach niepodległości archidiecezja warszawska była jedną z najliczniejszych na świecie. Liczyła ponad dwa miliony katolików i podzielona była na czternaście dekanatów. W r. 1921 były już dwadzieścia cztery dekanaty. Jednym z nich był dekanat grójecki. Dekanat ten obejmował w latach 1918—1935 dwanaście parafii, mianowicie: Belsk, Boglewice, Drwalew, Grójec, Jasieniec, Jeziórka, Lewiczyn, Pieczyska, Prażmów, Rembertów, Tarczyn i Worów. Stan szkolnictwa w dekanacie grójeckim w latach międzywojennych kształtował się bardzo różnie. I tak na przykład do wybuchu pierwszej wojny światowej istniało tam 65 szkół wraz z ochronkami. Od 1915 r. założono na terenie opisywanego dekanatu 134 nowe szkoły, przeważnie staraniem duchowieństwa łącznie z Komitetem Obywatelskim, a potem Rady Opiekuńczej Publicznej. Wszystkich szkół w latach 1917—1918 było 199.

<sup>2</sup> Grzegorz Cwajda, *Nauczanie religii w dekanacie grójeckim w latach 1918—1939*, Warszawa 1983, mps PWT.

Na uwagę zasługuje fakt, że nauczyciele religii i księża prefekci troszczyli się o właściwe pomoce książkowe. Cwajda omówił je w swojej pracy. Chlubą nauczycielstwa powiatu grójeckiego było to, że osiemnastu nauczycieli ochotników walczyło w r. 1920 w obronie stolicy podczas pamiętnej ofensywy bolszewickiej na Warszawę, a trzech z nich zginęło na polu chwały. Byli to: Kazimierz Bińczak, nauczyciel matematyki z Grójca, Mieczysław Piszkiwicz, nauczyciel języka polskiego z Dobieszewa, i Feliks Sikorski, nauczyciel geografii z Drwalewa.

Grzegorz Cwajda zamieszcza w swojej pracy wiele tabel. Interesujący jest na przykład spis dzieci szkoły żeńskiej w Grójcu. Tabela ukazuje, że dominującym stanem społecznym, z którego wywodziły się dziewczęta uczęszczające do szkoły żeńskiej w Grójcu, byli wyrobnicy, szewcy i gospodarze. Na uwagę zasługuje fakt, że w samym Grójcu dzieci w wieku od 5 do 14 lat w r. 1922 było 561. I tak dzieci obywateli było 55 (w tym 30 chłopców, 25 dziewcząt), dzieci rzemieślników — 203 (w tym 94 chłopców i 109 dziewcząt), wyrobników — 305 (w tym 152 chłopców i 153 dziewcząt).

Warto jeszcze odnotować, że dla dzieci i młodzieży najuboższej powstawały różnego rodzaju schroniska, które miały charakter pomocy doraźnej i stałej. Przykładem mogą być bursy powstałe na terenie całego dekanatu grójeckiego. Jeśli chodzi o liczbę, to najczęściej dzieci w wieku od 5 do 14 lat uczęszczało do szkół w Grójcu. Ważnym czynnikiem decydującym o duchowości dzieci i młodzieży były praktyki religijne i życie kulturalne.

### 3. Sieć parafialna

Kilka parafii archidiecezji warszawskiej doczekało się swoich opracowań, nie zawsze jednak wyczerpujących problematykę. Należy tu wymienić parafie: Rokitno, Sobota, Strzelce, Boglewice i Wrociszew.

Monografia parafii Rokitno do 1939 r. — to praca magisterska Andrzeja Wieczorka, napisana w 1982 r.<sup>3</sup> Obejmuje ona okres od powstania parafii (prawdopodobnie już XI w.) do 1939 r. Ze względu na obszernie ramy tematu autor pominął instytucje parafialne, życie religijne wiernych i duszpasterstwo. W pracy przyjął układ rzeczowy, dzieląc ją na trzy rozdziały. W pierwszym znalazły się zagadnienia związane z powstaniem parafii w Rokitnie; tu zostały omówione granice i przynależność administracyjna parafii. W rozdziale drugim przedstawiono majątek parafii, a więc uposażenie w ziemię, dziesięciny i budynki plebanijne. Ostatni rozdział informuje o tutejszych świątyniach, które w ciągu wieków odwiedzały liczne rzesze pielgrzymów ze względu na słynący łaskami obraz Matki Bożej Rokitnickiej. Ostatnia część trzeciego rozdziału podejmuje temat cmentarzy.

Wyjaśnienia wymagają dwie nazwy „Rokitno Dolne“ i „Rokitno Górne“ Pierwotnie istniała parafia Rokitno Dolne z kościołem Świętego Wojciecha, założona prawdopodobnie w XI w. przez biskupów poznańskich. Jej teren był

<sup>3</sup> Andrzej Wieczorek, *Dzieje parafii Rokitno do 1939 roku*, Warszawa 1982, mps PWT.

bardzo rozległy. W XIII w. prawdopodobnie została założona druga parafia — Świętego Jakuba w Rokitnie Górnym. Powstanie ośrodka duszpasterskiego w tak niewielkiej odległości od parafii Świętego Wojciecha możemy wytłumaczyć tym, że w Rokitnie Górnym znajdowała się kasztelania i ambicją tutejszych możnych było posiadanie własnego kościoła. Począwszy więc od XIII do XVII w. istniały dwie placówki duszpasterskie: Rokitno Dolne i Rokitno Górne. W 1698 r. obie parafie zostały połączone dzięki staraniom bp. M.Święckiego, który pochodził ze Święcic koło Rokitna. I tak do dziś istnieje jedna parafia Rokitno na Mazowszu.

Literatura poświęcona dziejom parafii rokitnickiej jest skromna. Tylko niewiele informacji na ten temat można znaleźć u J.Łukaszewicza, W.Maleja i u J.Nowackiego. Zasadniczą podstawę źródłową pracy Andrzeja Wieczorka stanowią archiwalia Archiwum Archidiecezjalnego w Warszawie, gdzie znajduje się wiele bardzo cennych dokumentów, przeważnie z XVIII, XIX i XX w. W Archiwum tym przechowywane są również księgi metrykalne. Oprócz Archiwum Archidiecezjalnego w Warszawie autor wykorzystał archiwum parafii Rokitno. Posiada ono dokumenty zwłaszcza z XIX i XX w. Nie uwzględniono Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu.

Z pracy A. Wieczorka wynika, że do czasu utworzenia diecezji warszawskiej (1798 r.) kościół rokitnicki należał do archidiakonatu warszawskiego diecezji poznańskiej i stanowił uposażenie archidiakona czersko-warszawskiego. Od 1818 r. parafia należała do archidiecezji warszawskiej, wchodząc w skład — z niewielkimi przerwami — dekanatu błońskiego. Beneficjum proboszczowskie, na które składała się ziemia i dziesięciny, zapewniało dostatnie utrzymanie tamtejszym plebanom.

Pod koniec XVII w. bp M.Święcki rozpoczął budowę murowanej świątyni w Rokitnie według planu nadwornego architekta króla Jana Sobieskiego, Józefa Bellotiego, który nie zdołał kościoła dokończyć. Dopiero po dwustu latach ks. proboszcz Wł.Śędziakowski przystąpił do kontynuowania budowy, którą po trzydziestu pięciu latach ukończył. W 1914 r. w wyniku działań wojennych świątynia została poważnie zniszczona.

Kolejna dysertacja z tego zakresu autorstwa Mirosława Odoleckiego poświęcona jest dziejom parafii Sobota do 1939 r.<sup>4</sup> Za datę wyjściową przyjęto r. 1518, jako że wówczas wzniesiono w Sobocie świątynię, która istnieje do chwili obecnej. Zasadniczą podstawę źródłową pracy stanowią archiwalia przechowywane w archiwum parafii Sobota. Dzięki szczególnej trosce księży proboszczów tej parafii zachował się poważny zbiór ksiąg metrykalnych. Oprócz nich wykorzystano w pracy źródła drukowane i opracowania dotyczące Soboty, jej okolic oraz rejonu Mazowsza. Praca Odoleckiego podzielona jest na trzy rozdziały. Pierwszy omawia terytorium, powstanie parafii i jej przynależność kościelną. W drugim rozdziale przedstawiono bazę materialną parafii, a więc kościół, cmentarz, budynki parafialne, uposażenie w ziemię i inne dochody. Trzeci rozdział zawiera informacje dotyczązące duszpasterzy, ludności, życia sakramentalnego i różnych form działalności duszpasterskiej.

<sup>4</sup> Mirosław Odolecki, *Dzieje parafii Sobota do 1939 roku*, Warszawa 1985, mps PWT.

Z pracy Odoleckiego dowiadujemy się, że wieś Sobota, położona nad Bzurą, istniała już około 1250 r., a na przełomie XIV i XV w. stała się miastem. W XIII stuleciu stanowiła „prestimonium“ prepozyta wrocławskiego. Najstarsza wzmianka źródłowa pochodzi z początków XVI w. i dotyczy fundacji kościoła w Sobocie. Świątynia pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła, ufundowana w 1518 r., została wzniesiona na obszernym czworokątnym rynku o zabudowie luźnej. Przy tym samym rynku w jego wschodniej części znajdowało się dawne wzgórze zamkowe i park. Przy kościele powstała szkoła i szpital dla ubogich, któremu abp P. Gamrat zapisał w 1544 r. dziesięcinę ze wsi Żbikowo pod Piątkiem w wysokości 2 grzywien. Wybudowany w XVI w. kościół przetrwał zasadniczo bez większych zmian do naszych czasów. Świątynia jako całość stanowi zabytek architektoniczny.

Dalszym śladem istnienia parafii Sobota jest cmentarz, który zgodnie z ówczesnym zwyczajem znajdował się wokół kościoła. Jego pozostałości w postaci nielicznych nagrobków zachowały się do naszych czasów. W pierwszej połowie XVIII w. powstał nowy cmentarz, w odległości około 200 m od kościoła parafialnego. Na tym cmentarzu wzniesiono kaplicę cmentarną pod wezwaniem Przemienienia Pańskiego.

Wraz z rozwojem parafii Sobota rozpoczyna się wzrost znaczenia samego miasta. Już w 1552 r., a więc w niespełna kilkadziesiąt lat od chwili, gdy Sobota weszła w posiadanie rodziny Rozrażewskich, zwanych następnie Sobockimi, herbu Doliwa, czopowe z miasta wynosiło 159 florenów i 22 grosze. W tym samym okresie powstała w miasteczku karczma oraz młyn o sześciu kołach.

Sobota w początkowym okresie, to jest w pierwszej połowie XVI w., należała do dekanatu strykowskiego w archidiecezji łęczyckiej, który administracyjnie związany był z archidiecezją gnieźnieńską. Ten stan rzeczy przetrwał aż do początków XIX w. W r. 1818 przyłączono Sobotę do diecezji warszawskiej, do dekanatu łowickiego. Po podziale tego dekanatu na dwa okręgi dekanalne parafię Sobota przydzielono do dekanatu Łowicz — Świętego Ducha, do którego należy do dnia dzisiejszego.

Do najważniejszych obiektów parafialnych w Sobocie, obok kościoła oraz kaplicy cmentarnej, należy zaliczyć plebanię. Był to budynek po licznych przebudowach, kryty gontami, mający w połowie XIX w. cztery izby mieszkalne z sionkami. Posiadał lepiony komin, połączony z piecami kaflowymi w pokojach mieszkalnych. Obok plebanii była w XIX w. stodoła, owczarnia ze stajnią, chlew, dom o dwóch stancjach oraz chlewik kryty słomą.

Studium M. Odoleckiego przedstawia również duszpasterstwo w parafii Sobota. Autor podał między innymi wykaz kapłanów w XIX i XX w., a przede wszystkim, opierając się na księgach metrykalnych, przedstawił obraz życia sakramentalnego parafii.

*Dzieje parafii Strzelce do 1939 roku* to praca magisterska napisana w r. 1986 przez Leszka Jackiewicza.<sup>5</sup> Na temat parafii Strzelce koło Kutna nie było dotąd żadnej monografii. Autor oparł się na źródłach archiwalnych, przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie. Bardzo wartościowe oka-

<sup>5</sup> Leszek Jackiewicz, *Dzieje parafii Strzelce do 1939 roku*, Warszawa 1986, mps PWT.

zały się akta wizytacji generalnych i dziekańskich z lat 1672—1935 oraz 1837—1935. Akta z XIX i XX w. zawierają kopie wizytacji 1672 r., gdzie zamieszczona została treść aktu erekcyjnego z 1389 r. Wykorzystano również wypisy z Akt Konsystorza Warszawskiego, sporządzone przez Wł. Knapińskiego.

Praca Leszka Jackiewicza składa się z trzech rozdziałów. Pierwszy zajmuje się powstaniem parafii, jej przynależnością kościelną i państwową, a także położeniem geograficznym terenu, na którym leżą Strzelce. Uwzględniono tu także opracowania dotyczące powiatu kutnowskiego i samego Mazowsza. Rozdział drugi omawia bazę materialną, źródła dochodów oraz stan kościoła, budynków plebanijnych i cmentarza. Rozdział trzeci podjął zagadnienie duszpasterstwa. Scharakteryzowane w nim zostało życie religijne parafii, głównie w XIX w. W jednym z paragrafów autor ustalił nazwiska duszpasterzy związanych z kościołem.

Parafię w Strzelcach erygował w 1389 r. biskup poznański Dobrogost Nowodworski. Fundatorem jej był nie znany bliżej książę mazowiecki. Był on zapewne pierwszym kolatorem kościoła, który od 1462 r. przeszedł pod patronat królewski. Po utracie niepodległości w 1795 r. kościół był oddany ponownie w ręce prywatne. Jego właścicielami, podobnie jak i wszystkich dóbr strzeleckich aż do r. 1918, była niemiecka rodzina von Treskow. Jako protestanci, nie odznaczali się zbytnią troską o świątynię.

W parafii Strzelce istniały trzy kościoły. O pierwszym z nich, drewnianym, pochodzącym prawdopodobnie z 1383 r., nie zachowały się żadne informacje. Po jego spaleniu (jeszcze w czasach jagiellońskich) wybudowano nowy, murywany. Przebudowano go w latach 1911—1917, a konsekracji dokonał abp Aleksander Kakowski. Świątynia ta nie zmieniła swoich zasadniczych kształtów do czasów dzisiejszych.

Strzelce były najbardziej wysuniętą na zachód parafią archidiekanatu warszawskiego, zależnego od diecezji poznańskiej. Od 1818 r. należą do archidiecezji warszawskiej. W organizacji dekanalnej przynależały pierwotnie do Gąbina, ale od 1818 r. przeszły do Gostynina, który obecnie znajduje się na terenie diecezji płockiej. W r. 1865 zostały włączone do dekanatu kutnowskiego.

Dzieje parafii Boglewice do 1939 r. były przedmiotem dociekliwych badań Sylwestra Jeża, który w 1986 r. napisał interesującą monografię tej parafii.<sup>6</sup> Ze względu na obfitość materiałów źródłowych autor pominął instytucje parafialne, życie religijne wiernych i duszpasterstwo, pozostawiając te zagadnienia do dalszego opracowania. Należy zauważyć, że Sylwester Jeż wykorzystał źródła archiwalne od początku XVII w., dotyczące tej parafii, znajdujące się w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie. Wspomnieć tu można o bogatej korespondencji oraz protokołach wizytacyjnych i inwentarzach. Uwzględnił także dokumenty przechowywane w archiwum parafii Boglewice, gdzie znajdują się materiały głównie z w. XIX i XX, z aktami metrykalnymi włącznie. Skorzystał również ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Poznaniu oraz z Notat Archiwalnych Wł. Knapińskiego.

<sup>6</sup> Sylwester Jeż, *Dzieje parafii Boglewice do 1939 roku*, Warszawa 1986, mps PWT.

Praca Jeża obejmuje trzy rozdziały. Pierwszy poświęcony został powstaniu parafii w Boglewicach, jej początkom i podstawom prawnym. Rozdział ten zawiera ogólny rys historyczny i geograficzny terenu i omawia przynależność administracyjną i kościelną. Rozdział drugi nosi tytuł: *Miejsca kultu*. Zawiera on bogatą problematykę związaną z historią świątyń parafialnych w Boglewicach. Opisana jest również kaplica w Nowej Wsi i cmentarz grzebalny. Fragment ten opiera się w całości na materiałach archiwalnych. Trzeci rozdział omawia majątek parafii, bazę materialną (budynki plebanijne, dziesięciny, meszne itp.). Pracę uzupełniają dodatki źródłowe, mapy oraz kserokopie dokumentów.

Boglewice to wieś istniejąca już w XIII w. Na to stulecie datuje się powstanie parafii, chociaż nie ma na to wyczerpujących dowodów. Ród Jelitów osiadł w Boglewicach około 1368 r. i przyjął nazwisko Boglewskich. Od tego czasu Boglewice nabrały wielkiego znaczenia, gdyż nowi właściciele pełnili wysokie funkcje w Księstwie Mazowieckim. Ta wielkopańska siedziba stała się miejscem parafii.

Do okresu rozbiorów w Boglewicach były kolejno cztery kościoły. Pierwszy, zbudowany wraz z założeniem parafii, istniał do około 1600 r., drugi do 1712, trzeci do 1763 i czwarty do 1896 r. Wszystkie były drewniane. Pod koniec wieku XIX ks. Jan Stańczuk rozpoczął budowę nowej, murowanej świątyni w stylu neogotyckim. Prace budowlane prowadził od 1900 r. ks. Teofil Mierzejewski. Dzięki ogromnej ofiarności Pauliny Żurawskiej, która w swoim testamentie przekazała na budowę nowego kościoła około 25 tysięcy rubli, oraz zaangażowaniu parafian dom Boży został ukończony i konsekrowany już w 1904 r.

Trudno jest ukazać granice parafii Boglewice. Od samego początku należały do parafii wsie położone niedaleko kościoła, a więc Boglewice, Wola Boglewska, Osiny, Rytomoczydła, Nowa Wieś, Ryszki. Problem ten Sylwester Jeż naświetlił dość dobrze, ilustrując odpowiednią tabelą. Warto jeszcze nadmienić, że w kościele boglewickim znajduje się słynący łaskami obraz Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej, darowany przez dziedziców Fałęcina przed r. 1763. Jednakże bliskość takich sanktuariów, jak Lewiczyn i Pieczyska, była przyczyną tego, że nie rozwinął się tam kult na większą skalę.

Ostatnią z opisywanej dziedziny jest praca Edwarda Nowakowskiego pt. *Dzieje parafii Wrociszew do 1939 roku*.<sup>7</sup> Studium zawiera opracowanie dziejów tej parafii, od jej powstania (1454 r.) do wybuchu drugiej wojny światowej. Autor skorzystał z zasobów archiwalnych przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie. Uwzględnił także pewne opracowania, a zwłaszcza krótką monografię St. Brzezińskiego z 1935 r. Praca podzielona została na trzy rozdziały, w których autor omawia powstanie parafii, jej bazę materialną i duszpasterstwo.

Parafia we Wrociszewie ufundowana i erygowana została w r. 1454. Jej dotację stanowiły dziesięciny i inne fundusze. Wieś Wrociszew była od XIII w. własnością biskupów poznańskich. W drugiej połowie XVI stulecia biskupi ci ofiarowali plebanowi Wrociszewa folwark. Obszar parafii był bardzo rozległy. Obejmowała ona od siedemnastu do trzydziestu trzech wsi (zagród). Parafia

<sup>7</sup> Edward Nowakowski, *Dzieje parafii Wrociszew do 1939 roku*, Warszawa 1986, mps PWT.

początkowo należała do dekanatu czerskiego, a następnie wareckiego, górkalwaryjskiego, grójeckiego, a obecnie do goszczyńskiego.

Wrociszew nawiedziły trzy pożary: w r. 1768, 1776, 1792. Za każdym razem niszczyły one kościół i budynki gospodarcze. Po wielu przejściach kościół we Wrociszewie w dzisiejszej swojej postaci niczym nie przypomina tej dawnej świątyni. Jest to nowy kościół, zbudowany na starych fundamentach, wśród których mają znajdować się groby Michałowskich, fundatorów. Jego budowę rozpoczął w r. 1889 ks. J. Budziszewski, a zakończył ks. F. Ozarka. Z dawnego kościoła zachował się obraz Matki Bożej fundacji Michałowskich oraz obrazy św. Izydora i św. Małgorzaty, a nadto kilka starych, haftowanych ornatów.

Z pracy Edwarda Nowakowskiego możemy dowiedzieć się wiele o życiu religijnym kapłanów i wiernych. Ludność tej parafii cechowała wielka ofiarność i duże przywiązanie do Kościoła katolickiego. Liczne tabele zawarte w dysertacji rzucają wiele światła na różne problemy. Interesująca jest na przykład lista księży pracujących w parafii oraz wykaz ludności od r. 1830 do 1939 i liczba mieszkańców poszczególnych wiosek w 1879 r. Z tabel i opisów dowiadujemy się o wyznawcach innych religii na terenie parafii. Tak na przykład w r. 1798 było tam 50 prawosławnych, 20 protestantów i 40 żydów.

W świetle akt archiwalnych omówił autor bractwa: Świętego Izydora, adoracji Najświętszego Sakramentu i tercjarzy. Podał również liczbę osób ochrzczonych w latach 1640—1800. Omówił sprawy małżeństw, służbę Bożą i nabożeństwa, które kształtowały religijność wiernych.

## 4. Instytucje kościelne

Na terenie archidiecezji warszawskiej funkcjonowało w ciągu dziejów wiele instytucji kościelnych. Były to między innymi bractwa, szkoły, szpitale i różnego typu organizacje charytatywne.

W r. 1980 ukończona została praca magisterska Stanisława Poniatowskiego o Bractwie Świętego Michała Archanioła i Aniołów Stróżów w Warszawie.<sup>8</sup> Autor omówił powstanie bractwa, jego rozwój i podstawy gospodarcze. Praca składa się z trzech rozdziałów, zawiera aneksy, mapę, ilustracje. Omawiane studium nie jest wyczerpujące. Zakres tematyczny został ograniczony ze względu na bogatą bazę źródłową oraz szczegółowe podejście autora do niektórych zagadnień.

W tytule wymieniona jest dwuczłonowa nazwa bractwa, niemniej było to jedno bractwo, posiadające takie wezwanie od chwili erygowania. Stanowi to pewien wyjątek, gdyż spotyka się Bractwo Świętego Michała Archanioła i Aniołów Stróżów jako oddzielnie istniejące. Zakres czasowy tematu pracy wyznacza z jednej strony data erekcji (1735 r.), a z drugiej — ostatni zapis do bractwa, pochodzący z 1914 r.

Podstawową bazę źródłową do opracowania powyższego tematu stanowią

<sup>8</sup> Stanisław Poniatowski, *Bractwo Świętego Michała Archanioła i Aniołów Stróżów w Warszawie w latach 1735—1914*, Warszawa 1980, mps PWT.

księgi brackie, znajdujące się w Bibliotece Seminaryjnej w Warszawie i Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie, oraz akta rządowe dotyczące bractw kościelnych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. W księgach brackich zachowały się odpisy podstawowych dokumentów oraz niektóre ważniejsze w oryginale. Najstarsze źródła pochodzą z 1735 r., czyli z roku erekcji bractwa, i dotyczą spisu członków. Z tego samego okresu pochodzą protokoły zebrań elekcyjnych i zapisy fundacyjne na rzecz bractwa. Dużą wartość historyczną przedstawiają zachowane inwentarze (najstarszy z XVIII w., dotyczący kościoła panien bernardynek, i liczne z XIX w. z kościoła Świętego Ducha i karmelitów bosych na Krakowskim Przedmieściu). Do pozostałych ksiąg brackich zaliczamy księgi przychodów i rozchodów oraz księgi członków. Akta rządowe dotyczą przede wszystkim spraw finansowych bractwa, ale też i stosunków pomiędzy bractwami, między bractwem a promotorem i rektorem kościoła oraz bractwem a władzami duchownymi i świeckimi. Przy omawianiu tego tematu Stanisław Poniatowski uwzględnił również starodruki i opracowania.

Szczegółowe wniknięcie w działalność gospodarczą bractwa pozwoliło autorowi na ustalenie rozmiarów przychodów i rozchodów. Studium ma charakter pracy nowej i w pewnym sensie odkrywczej. Stanowi swojego rodzaju wzór dla szczegółowego opracowania innych bractw, które występowały w przeszłości na terenie archidiecezji warszawskiej.

*Gimnazjum im. Świętego Stanisława Kostki w Warszawie (1908—1939)* to kolejna praca magisterska, napisana przez Witolda Kocia w 1980 r.<sup>9</sup> Autor zajął się tylko powstaniem tego gimnazjum i organizacją nauczania. Praca składa się z dwóch rozdziałów. Pierwszy próbuje dać odpowiedź na pytanie, jak doszło do założenia gimnazjum Świętego Stanisława Kostki w Warszawie i jaką rolę spełniało ono w życiu narodu i Kościoła. Uwypuklone tu zostało znaczenie gimnazjum dla oświaty w ogóle. Nieliczne materiały zachowane w archiwum pozwalają na ogólne jedynie ujęcie tej problematyki. W rozdziale drugim dokonana została analiza organizacji nauczania oraz przedstawione trudności, z jakimi przyszło borykać się kadrze nauczającej w gimnazjum. Znalazły się tutaj informacje o nauczycielach, ich pomocnikach, zatrudnieniu, obowiązkach i wynagrodzeniu.

Szczęśliwym zbiegiem okoliczności zachowały się archiwalia gimnazjum Świętego Stanisława w Warszawie. Dokumentacja ta obecnie przechowywana jest w Archiwum Archidiecezjalnym w Warszawie. W teczkach dotyczących gimnazjum znajdują się między innymi odpisy podstawowych dokumentów prawnych. Najstarsze zapiski pochodzą z r. 1908, czyli roku powstania gimnazjum. Z tego okresu mamy także ustawy „Koła“, korespondencję z władzami oświatowymi i sprawozdania finansowe. Ciekawe są katalogi uczniów oraz protokoły z posiedzeń rady wychowawczej.

Praca Witolda Kocia o gimnazjum Świętego Stanisława Kostki w Warszawie stanowi pierwszą część zaplanowanej całości. Do dalszego opracowania pozostaje

<sup>9</sup> Witold Koć, *Gimnazjum im. Świętego Stanisława Kostki w Warszawie (1908—1939)*, Warszawa 1980, mps PWT.

stały takie zagadnienia, jak: liczba, wiek, pochodzenie społeczne uczniów, stanowiska absolwentów gimnazjum, ich pozycja społeczna, obowiązki, nauczanie, wychowanie itp.

Osiągnięcia gimnazjum im. Świętego Stanisława Kostki w latach 1908—1939 są niewątpliwe. Wystarczy zapytać o to byłych wychowanków. Instytucja kształtowała osobowość młodzieży w duchu katolickim. Wysoki poziom nauczania był w głównej mierze zasługą grona nauczycielskiego, jego fachowych kwalifikacji.

Po wybuchu drugiej wojny światowej dyrekcja gimnazjum przekazała gmach szkoły do dyspozycji PCK. Umieszczono tu rannych i ewakuowane z Poznania uczennice szkoły PCK. Po zniszczeniach wojennych gmach został odbudowany przez władze miasta. Pewna jego część została przeznaczona na pomieszczenia parafii Świętego Krzyża, a główna część budynku należy obecnie do Uniwersytetu Warszawskiego.

Dwa szpitale warszawskie, Świętego Jana Bożego i Świętego Łazarza, doczekały się osobnych monografii. Monografię pierwszego szpitala opracował Maksymilian Marcin Łobozek OH, drugiego zaś Gerard Edward Zygmunt OH.

*Szpital Świętego Jana Bożego w Warszawie do 1944 roku* — to temat pracy magisterskiej M.M.Łobozka, napisanej w 1985 r.<sup>10</sup> Badania dotyczą sensu stricto szpitala dla psychicznie chorych, prowadzonego przez braci miłosierdzia w Warszawie. Datą początkową jest r. 1650, jako że w tym roku bonifratrzy założyli swój szpital w Warszawie. Dzieje szpitala opracowano do 1944 r., czyli do momentu wybuchu Powstania Warszawskiego. Autor wykorzystał źródła archiwalne Archiwum Bonifratrów w Warszawie, a także archiwalia przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Ważną podstawę dokumentacyjną studium stanowią źródła drukowane, zwłaszcza drukowane zbiory Walerego Przyborowskiego i Zbiór Korotyńskich.

Praca obejmuje trzy rozdziały. Pierwszy nosi tytuł: *Powstanie szpitala bonifratrów w Warszawie*. Omówione tutaj zostało najpierw powstawanie szpitali bonifratrów w Polsce, a następnie zagadnienie powstania szpitala Świętego Jana Bożego w Warszawie. O funkcjonowaniu tej instytucji decydowały w znacznym stopniu podstawy materialne. Dlatego i ten problem poruszono w tym rozdziale. Organizacja szpitala przedstawiona została w rozdziale drugim. Znalazły się tu takie zagadnienia, jak: lekarze, chorzy, metody leczenia. Wszystkie te paragrafy zostały częściowo oparte na archiwaliach, częściowo na źródłach drukowanych i opracowaniach. Trzeci i ostatni rozdział przedstawia szpital w czasie drugiej wojny światowej. Pracę uzupełniają plan szpitala i ilustracje.

Warto zauważyć, że praca Łobozka jest nowym ujęciem zagadnienia szpitalnictwa; jako całość stanowi novum. Nadmienić należy, że prawdziwą chlubą zakonu bonifratrów w Polsce był żyjący w drugiej połowie XVIII i w początkach XIX w. jego członek, wybitny lekarz i autor licznych prac z zakresu medycyny, brat Ludwik Perzyna. Szczegóły z jego życia, zwłaszcza młodości, są nieznane. Wiadomo tylko, że urodził się w 1742 r. w Krakowie. Do zakonu bonifratrów wstąpił w 1782 r., licząc czterdzieści lat. W 1790 r. po śmierci Paschala Stirtzel-

<sup>10</sup> Maksymilian Marcin Łobozek, *Szpital Świętego Jana Bożego w Warszawie do 1944 roku*, Warszawa 1985, mps PWT.

heimera objął jako lekarz kierownictwo szpitala Świętego Jana Bożego w Warszawie, pełniąc ten urząd przez okres trzech lat, do 1793 r. W 1794 r. w czasie Insurekcji Kościuszkowskiej Ludwik Perzyna pracował jako lekarz w Łowiczu, gdzie bonifratrzy mieli również szpital. Leczył wówczas rannych żołnierzy. Zmarł w konwencji warszawskim w 1812 r. Ludwik Perzyna nie był ani księdzem, ani dyplomowanym doktorem medycyny. Był samoukiem, a bogatą wiedzę z wszystkich prawie gałęzi medycyny zdobył prywatnymi studiami i długoletnią praktyką szpitalną.

Interesująco autor przedstawił zagadnienie chorych w szpitalu. Chorzy psychicznie przyjmowani byli do szpitala na prośbę władz komunalnych lub państwowych. Przesyłano także do szpitala nałogowych pijaków. Chorzy, którzy po kuracji opuszczali szpital, przekazywani byli rodzinie. Niebezpiecznych dla otoczenia nie wypuszczano w ogóle ze szpitala.

Metody leczenia stosowano takie, jakie wówczas znano. Ludwik Perzyna, autor podręcznika *Lekarz dla włościan*, zalecał leczenie według rodzaju choroby. Psychicznym chorym należało stosować „upust krwi, zimne kąpiele, maść kamforową, łagodne traktowanie, a nawet chłosty, gdy okoliczności tego wymagać będą”.

W czasie Powstania Warszawskiego w 1944 r. szpital, kościół i klasztor legły w gruzach. Po drugiej wojnie światowej w 1951 r. oddano bonifratrom kościół wraz z przyległymi doń budynkami, po blisko stu latach, licząc od momentu kasaty.

Druga instytucja lecznicza w Warszawie, opracowana przez Gerarda Edwarda Zygmunta, to szpital Świętego Łazarza dla wenerycznie chorych.<sup>11</sup> Zawierająca trzy rozdziały praca oparta jest nade wszystko na źródłach archiwalnych, wykorzystano też drukowane pisma Piotra Skargi oraz ustawy Bractwa Miłosierdzia. Pierwszy rozdział mówi o powstaniu szpitala Świętego Łazarza w Warszawie dając najpierw wprowadzenie o Bractwie Miłosierdzia — a następnie o jego bazie materialnej. Rozdział drugi nosi tytuł: *Funkcjonowanie szpitala* i obejmuje takie zagadnienia, jak: lekarze, sposoby leczenia oraz chorzy i ubodzy. Ostatni rozdział omawia szpital w czasie drugiej wojny światowej.

Szpital Świętego Łazarza powstał w 1591 r. z inicjatywy Bractwa Miłosierdzia. Bezpośredni asumpt do powstania tej instytucji dał sejm warszawski w 1591 r. Obecni tam posłowie „oglądali ludzi umierających w gnoju i z zimna na ulicach Warszawy”. Postanowiono wówczas założyć „szpital gnojników i w gnoju porzuconych chorych”. Miała to być pierwsza w dziejach Warszawy instytucja, która od początku swojej działalności oparła się na szczegółowym regulaminie oraz została przeznaczona dla ludzi chorych wenerycznie. Wkrótce jednak zaczęto przyjmować również i biednych, czyniąc ze szpitala po części przytułek.

Szpital początkowo mieścił się w prowizorycznym pomieszczeniu na Nowym Mieście. Prawdopodobnie w 1595 r. bractwo przeniosło go do własnego domu przy zbiegu ul. Piwnej i Dunaju. W każdym razie na pewno już od

<sup>11</sup> Gerard Edward Zygmunt, *Szpital Świętego Łazarza w Warszawie do 1944 roku*, Warszawa 1985, mps PWT.

1595 r. szpital funkcjonował w nowo wybudowanym drewnianym budynku przy ul. Mostowej, róg Brzozowej. Patronat nad szpitalem aż do XIX w. sprawowało Bractwo Miłosierdzia. Liczne darowizny i zapisy możnych pozwalały na egzystowanie szpitala.

Liczba chorych różnie się kształtowała w ciągu długich dziejów szpitala. Tak na przykład w połowie XVIII w. szpital mógł pomieścić około stu chorych. W 1789 r. szpital otrzymał jako pierwszy ze szpitali warszawskich zezwolenie od Magistratu Starej Warszawy na otwarcie apteki prowadzonej przez farmaceutę i dostępnej dla ludności miasta. W latach 1907—1915 szpital Świętego Łazarza w Warszawie przeszedł pod zarząd magistratu miasta Warszawy.

Metody leczenia wenerycznie chorych były dość prymitywne. Podstawą leczenia była rtęć. Silne dawki tego środka powodowały czasem powrót do zdrowia. Z czasem rozwinęły się różne metody używania rtęci. Stosowano ją w postaci wcierań maści rtęciowej, a także okadzano chorych parami rtęci. Bardzo skuteczne okazały się „kąpiele famigacyjne siarczane”, które były stosowane w celu przyspieszenia kuracji. Znana też była kuracja głodowa. Wśród wielu chirurgów, którzy pracowali w szpitalu Świętego Łazarza około 1796 r., na szczególną uwagę zasługiwał Józef Moritz. Był on podskarbisem zgromadzenia cyrulików i wybitnym chirurgiem. Dzięki swojej ogromnej wiedzy lekarskiej wyleczył z choroby wenerycznej siedem osób ubogich i umieścił je w szpitalu Dzieciątka Jezus. Szpital Świętego Łazarza leczył także prostytutki.

W 1924 r. zostały otwarte w szpitalu Świętego Łazarza w Warszawie dwa oddziały chorób wewnętrznych. W okresie międzywojennym szpital liczył sześćset miejsc, w tym czterysta przeznaczonych było dla chorób skórnych i wenerycznych.

Łowicz, nieduże miasto prymasowskie, był w przeszłości jednym z ważniejszych ośrodków życia kościelnego. Prymasi regulowali ustrój miasta, nadawali prawa i troszczyli się o gospodarkę, kulturę, oświatę, a także o dzieła charytatywne. Zachowane archiwalia Kapituły Łowickiej skłoniły Jacka Grzywacza do podjęcia badań nad opieką dobroczynną właśnie w tym mieście. W r. 1986 napisana została praca pt. *Geneza i działalność instytucji charytatywnych w Łowiczu za rządów prymasa Michała Poniatowskiego (1784—1794)*.<sup>12</sup> Instytucje te powstały w różnych wiekach, przeżywały rozmaite koleje losu.

Praca Grzywacza składa się z trzech rozdziałów. Rozdział pierwszy ukazuje organizację opieki społecznej w Polsce. Przedstawiony tutaj został zarys szkolnictwa w Polsce oraz dzieje Łowicza, z uwzględnieniem jego specyfiki, jako miasta prymasów. W rozdziale drugim ukazano dzieje szpitali łowickich będących — jak się wyraził Piotr Skarga — „gospodą nędzy wszelakiej”. W tym rozdziale znalazła się też kwestia Bractwa Miłosierdzia. Rozdział trzeci przedstawia fundowane przez prymasów instytucje bankowe o charakterze charytatywnym: Mons Pietatis, Fundacja Wężykowska, a także dzieła o charakterze wychowawczo-oświatowym, które prowadziły działalność charytatywną. Instytut Świętego Leonarda, jak i seminarium nauczycielskie prymasa Poniatowskiego były przeznaczone dla najuboższych.

<sup>12</sup> Jacek Grzywacz, *Geneza i działalność instytucji charytatywnych w Łowiczu za rządów prymasa Michała Poniatowskiego (1784—1794)*, Warszawa 1986, mps PWT.

Prymas Michał Poniatowski jest postacią kontrowersyjną w dotychczasowej historiografii. W rozprawie Jacka Grzywacza chodziło między innymi o zwrócenie uwagi na niewątpliwe zasługi tego prymasa dla Łowicza. Wydobyta ze źródeł prawda rzuca nań korzystne światło. Być może dzięki temu spojrzenie na postać księcia biskupa stanie się mniej jednostronne, a przez to bardziej obiektywne. Prymas Michał Poniatowski ożywia i reorganizował dawne instytucje w Łowiczu, przypominał obowiązki chrześcijan względem ubogich i potrzebujących natychmiastowego wsparcia, a jednocześnie dążył do kompleksowego ujęcia pomocy różnego rodzaju. Dla chłopców-sierot były przeznaczone instytucje charytatywno-oświatowe: Instytut Świętego Leonarda, szkoła parafialna przy kolegiacie i przy kościele Świętego Ducha. W sieci szpitali-przytułków prymas Poniatowski zastał stare szpitale: Świętego Jana, Świętego Leonarda i mające niewielkie znaczenie przytułki przy każdym kościele parafialnym czy zakonnym. Zatrószył się o to, aby powiększono ilość miejsc i wyspecjalizowano szpitale. Pomagał szczególnie szpitalowi bonifratrów, który jako jedyny w Łowiczu był nastawiony na leczenie chorych. Obok niego zamierzał utworzyć szpital dla chorych na „zaraźliwe choroby“ Interesował się pomocą materialną dla mieszczan będących w nagłych życiowych potrzebach, udzielaną przez Mons Pietatis i Fundację Wyżykowską. W całej różnorodności instytucji charytatywnych istniejących w Łowiczu za rządów Michała Poniatowskiego znalazł się nawet dom opieki nad chorymi, niedołączonymi i spracowanymi kapłanami archidiecezji gnieźnieńskiej.

Rozprawa Jacka Grzywacza stanowi w pewnej mierze nowatorską próbę całościowego ujęcia dziejów dobroczynności łowickiej. Nie było dotąd takiej pracy.

## 5. Zakończenie

W latach 1980—1986 na seminarium historii Kościoła PWT powstało czternaście studiów historycznych. W liczbie tej jest również monografia parafii w Bobowej (diecezja tarnowska) i dysertacja o pasjonistach w Przasnyszu. W najbliższej przyszłości zaplanowane są kolejne prace z interesującej nas problematyki. Dotychczas opracowano częściowo duszpasterstwo parafii Rokitno, organizację dekanatu bialskiego, a także monografie parafii Oszkowiec, Bąków, Orłów, Wysokienice, Lewiczyn, Belsk, Żelechlinek, Grójec, Żychlin, Drwalew, Rawa Mazowiecka, Siennica, Klembów, Głuchów, Chotomów, Mińsk Mazowiecki, Okuniew, Okunin, Ojrzanów, Kocierzew. Podjęto też temat bractw na terenie dekanatu grójeckiego i wareckiego oraz dzieje klasztoru bonifratrów w Warszawie i Łowiczu.

## Résumé

*Etat des études sur l'organisation décanale et paroissiale ainsi que sur la religiosité des fidèles de l'archevêché de Varsovie, sur l'exemple des décanats, des paroisses et des institutions ecclésiastiques choisis.*

*L'archevêché de Varsovie possède beaucoup de documents précieux gardés aux Archives d'Archevêché à Varsovie, à Łowicz et dans certaines paroisses. Ces recueils constituent l'objet des intérêts des participants, entre autres, au séminaire de l'histoire de l'Eglise de la Faculté Pontificale de Théologie à Varsovie, dirigé par le soussigné. Depuis plusieurs années sont menées les études sur le réseau décanal, paroissial et sur les institutions ecclésiastiques de l'archevêché de Varsovie. En puisant aux sources accessibles, on a élaboré quatorze monographies historiques dont deux dépassent les limites du diocèse qui nous intéresse. Dans le présent article on a discuté d'abord les études du domaine de l'organisation décanale. Ensuite, ont été présentées les monographies des paroisses, et à la fin — les institutions ecclésiastiques.*

*Dans l'avenir le plus proche, on prévoit des travaux successifs consacrés aux problèmes évoqués. On continue des études sur la pastorale de la paroisse Rokitno, sur l'organisation du décanat de Biała, ainsi que l'élaboration des monographies des paroisses: Oszkowice, Bąków, Orłów, Wysokienice, Lewiczyn, Bielsk, Żelechlinek, Grójec, Żychlin, Drwalew, Rawa Mazowiecka, Siennica, Klembów, Chotomów, Mińsk Mazowiecki, Okuniew, Okunin, Ojrzanów, Kocierzew. On a entrepris également le sujet des congrégations sur le territoire du décanat de Grójec et de Warka ainsi que l'histoire du couvent des Bonifratres à Varsovie et à Łowicz.*